
Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *'Wildi emmer wesen Fransoyse?' De rol van vrouwelijke erfopvolging in de opvolgingsstrijd rondom Jan IV van Brabant*

Auteur/Author: *Jenine de Vries*

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 27.1 (Leiden 2012) 49-63

Titel uitgave: *Aan het hof. Rivaliteit, legitimiteit en successiestrijd aan de Euraziatische boven, 1250-1750*

© 2012 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 0923-9146

E-ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al vijftientig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be order by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Lig
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

‘Wildi emmer wesen Fransoyse?’* De rol van vrouwelijke erfopvolging in de opvolgingsstrijd rondom Jan IV van Brabant

Jenine de Vries

Volgens de overlevering riep Rooms-koning Sigismund, in reactie op Brabantse afgezanten, gefrustreerd uit ‘dus jullie willen Fransen zijn?’.¹ Dit zou hebben plaatsgevonden tijdens een ontmoeting in 1416 tussen de afgezanten van de Brabantse hertog Jan IV en de Rooms-koning. Het directe conflict tussen het Roomse rijk en het Brabantse hertogelijke hof ging over de zeggenschap die de Rooms-koning zou hebben over de leenrechten en de erfopvolging in het hertogdom. De uitroep van koning Sigismund doet echter terecht vermoeden dat er hier meer meespeelde. De zeggenschap in Brabant was relevant geworden in het grotere conflict tussen de Bourgondische en de Duitse invloedssfeer.

Interessant aan dit conflict is de combinatie van de claims van de Rooms-koning aan de oppervlakte en de onderhuidse machtsstrijd tussen het Bourgondische en Roomse rijk. Hoewel er in dit artikel voornamelijk gekeken wordt naar de opvolgingsproblemen aan het Brabantse hof en in bijzonder naar die rond het aantreden van Jan IV, is dit conflict relevant voor een groter gebied. Ook Vlaanderen, Limburg, Luxemburg, Holland, Zeeland en Henegouwen, die hier slechts zijdelings voorbij komen, waren onderdeel in de strijd om de macht in Noordwest Europa in de Late Middeleeuwen. In al deze gebieden botsten de invloedssferen van Bourgondische en Duitse zijde in een grotendeels diplomatieke strijd om de macht; een strijd die met name uitgevochten werd in jaren van hertogelijke of grafelijke opvolgingen. Er waren juridische, economische, politieke en personele banden tussen het hof van Brabant en zowel het Roomse als het Bourgondische hof. Opvolgingsconflicten in de kleinere hertogdommen en graafschappen gaven de Rooms-koning en de Bourgondische hertog de mogelijkheid iemand aan de macht te helpen die hen gunstig gezind was en daarmee hun eigen invloedssfeer uit te breiden.

* J. van Boendale, *Brabantse Yeeften VII* (hierna: BY), J.F. Willems en J.-H. Bormans ed. (Den Haag en Antwerpen 1998) 6962-6963. Voor alle citaten is de editie van <http://www.dbnl.org> gebruikt, geraadpleegd 14 oktober 2011.

¹ E. de Dynter, *Chronique des Ducs de Brabant III*, P.F.X. de Ram ed. (Brussel 1854-1860) 333.

Het aantreden van Jan IV in 1415 als hertog van Brabant is niet het enige relevante opvolgingsconflict in deze context in de vijftiende eeuw. Deze opvolgingsstrijd geeft echter een interessant beeld van hoe de geschiedenis gebruikt werd om juridische argumenten kracht bij te zetten. In de problemen bij de opvolging van Jan IV werd de Brabantse geschiedenis aangehaald om zijn claim op de hertogstitel te rechtvaardigen. De belangrijkste kwestie hierin was de geldigheid van vrouwelijke opvolging of opvolging in vrouwelijke lijn. Om de verwijzingen uit de Brabantse geschiedenis die gebruikt werden om Jan IV's zaak te behartigen, in de juiste context te kunnen plaatsen, worden in dit artikel eerst de omstandigheden rondom de Brabantse Successieoorlog besproken. Deze opvolgingsstrijd vond ruim een halve eeuw voor de opvolging van Jan IV plaats, maar draaide ook om de kwestie van vrouwelijk erfrecht en was daarom een belangrijke referentie voor de diplomaten in het begin van de vijftiende eeuw. Vervolgens wordt in meer detail gekeken hoe vrouwelijke erfopvolging in de geschiedenis werd gebruikt als rechtvaardiging van de opvolging van Jan IV als hertog van Brabant.

Opvolging in Brabant

Kort na zijn kroning tot Rooms-koning in 1410 deed Sigismund (r. 1410-1437) de belofte aan het Roomse rijk om de gebieden die het rijk ontvallen waren weer te bemachtigen.² Het hertogdom Brabant was een van de gebieden waarop bij deze belofte gezinspeeld werd. De belofte zelf was niet erg opvallend, aangezien ook de koningen die Sigismund waren voorgegaan dezelfde eed hadden afgelegd. In het verleden was er echter nauwelijks iets terecht gekomen van het naleven van deze belofte. De voorganger van Sigismund, koning Ruprecht, had in december 1406, na de dood van de Brabantse hertogin Johanna, aanspraak gemaakt op het land van Brabant en geëist dat hij als rechtmatig heer erkend werd. Het was echter bijna een jaar later toen hij opnieuw een brief liet sturen met de klacht dat hij geen enkele reactie op zijn claim had vernomen.³ Ook eerdere koningen van het Roomse rijk hadden tevergeefs pogingen gedaan hun macht in Brabant te doen gelden. Sigismund stond met zijn belofte dus in een traditie. Opvallend zijn echter de vele activiteiten die hij ondernam om gevolg te

² Deutsche Reichstagakten (hierna: DRA), VII, 181-182.

³ DRA V, 562.

geven aan de belofte. Veel meer dan zijn voorgangers was Sigismund bezig met het verkrijgen van de afvallige gebieden, waaronder het hertogdom Brabant.

De onduidelijke positie van Brabant in relatie tot het Roomse rijk, had alles te maken met het leenrecht. De Rooms-koningen eisten het hertogdom Brabant keer op keer op, omdat zij meenden dat het aan hen als leenheer verviel. De koningen van het Roomse rijk waren inderdaad de rechtmatige leenheren van het Brabantse grondgebied. De Brabantse hertogen erkenden ook bij hun aantreden de rechten van de Rooms-koningen door aan hen leenhulde te brengen. Zelfs Jan IV, wiens aantreden als hertog aanleiding was voor een conflict met Sigismund in 1416 en 1417, had aangeboden om leenhulde te brengen.⁴ Hoewel de hertogen van het Brabantse huis al eeuwenlang de rechten van de Rooms-koningen erkenden door leenhulde te doen, erkenden ze verdergaande claims van het Roomse rijk niet.

Zoals in veel gebieden in de middeleeuwen het geval was, kende ook de geschiedenis van het Brabantse hertogdom een aantal momenten waarbij de opvolging na het overlijden van de hertog niet duidelijk was. De opvolging van Jan IV in 1415 is hier een voorbeeld van, maar ook de opvolging na het overlijden van Otto II in 1012, de opvolging van de zwakzinnige Hendrik IV in 1261 en de opvolging door Johanna in 1355 waren niet zonder strijd. Voor het begrijpen van de situatie in Brabant in het begin van de vijftiende eeuw is het verhelderend eerst de opvolgingsproblemen na de dood van Hertog Jan III in 1355 te bekijken.

Jan III stierf op 5 december 1355. Zijn zonen waren al eerder overleden en alleen zijn drie dochters leefden nog. In samenspraak met de Staten van Brabant had Jan III in zijn testament bepaald dat zijn oudste dochter Johanna, samen met haar man Wenceslas van Luxemburg, Brabant zou erven. Zijn andere twee dochters zouden hun erfenis in geld ontvangen, zodat het land van Brabant ongedeeld bleef bestaan. Ondanks de goedkeuring van keizer Karel IV en de inhuldiging van Johanna en Wenceslas als hertog en hertogin, was deze opvolging niet probleemloos. Margaretha, de tweede dochter van Jan III, eiste samen met haar echtgenoot Lodewijk van Male, die de graaf van Vlaanderen was, enkele delen van het hertogdom op. De Brabantse Staten, Johanna, Wenceslas en keizer Karel IV, die de broer van Wenceslas was, waren echter fel tegen een deling van

⁴ C.A.A. Linssen, ‘Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden’ in: D.E.H. De Boer ed., *De Nederlanden in de Late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 326-353: 331.

het land van Brabant. Deze onenigheid mondde uit in de zogeheten Brabantse Successieoorlog (1355-1357). Lodewijk van Male sloot een verdrag met Namen en Luik en veroverde een groot deel van het Brabantse hertogdom. Hoewel een aantal steden hem als hertog erkenden, was de adel fel tegen en na enige maanden slaagde die erin Lodewijk terug te dringen.⁵ De dreiging van Vlaanderen, Namen en Luik was echter niet weggenomen.

In 1357 werden vervolgens twee verdragen gesloten om de opvolging bij kinderloos overlijden van Johanna en Wenceslas te regelen. Alle partijen behartigden echter alleen hun eigen belangen, wat resulteerde in twee verdragen, die onverenigbaar met elkaar waren. Op 9 februari 1357 sloten Johanna en Wenceslas een verdrag in Maastricht met Karel IV, die als Rooms-koning ook hoofd van het Luxemburgse huis was. Besloten werd dat als Johanna kinderloos zou overlijden, Brabant aan het Luxemburgse huis zou toekomen. De schrijver van de Brabantsche Yeesten, de rijkroniek over de Brabantse geschiedenis, noemde ook een tweede besluit.

Item, nog vorwaerden sijn
Dat vrou Johanne ende Wencelijn
Noch die lande, die ic voersede,
Van Brabant ende van Limborch mede,
Met haren vianden in genen sake
Pays noch bestant en sullen maken,
Sonder consent ende eendrachticheit
Karlen, des keisers vorseit,
Ende des gelike soe en sal
Die keiser aengaen, groot noch smal,
Met den vianden voreghenant
Pays maken noch bestant,
Sonder den wille van Wenceline,
Des lants, ende der vrouwen sine.⁶

⁵ Een mogelijke uitleg voor de voorkeur van de steden ligt in het feit dat Margaretha wel kinderen had en Johanna na elf jaar huwelijk nog steeds kinderloos was, zodat bij haar overlijden nieuwe opvolgingsproblemen zouden volgen, zie R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 175.

⁶ BY VII, 1141-1154.

De woedende successieoorlog zou dus alleen beslecht kunnen worden met toestemming van keizer Karel IV. In juni werd door graaf Willem V van Holland en Lodewijk van Male echter een ander verdrag, de Vrede van Aat, gesloten.⁷ Dit vredesverdrag hield in dat Antwerpen en Mechelen afgestaan werden aan Lodewijk, waardoor Brabant economisch afhankelijker werd van Vlaanderen. Daarbij werd bepaald dat Brabantse gebieden niet mochten worden vervreemd zonder toestemming van Lodewijk van Male. Met dit vredesverdrag werd de zeggenschap van Lodewijk en dus de zeggenschap van de Vlaamse graven over Brabant erkend. Het Luxemburgse huis werd hierin buiten spel gezet en keizer Karel IV heeft dit verdrag dan ook nooit erkend.

Het huwelijk van Johanna en Wenceslas bleef kinderloos, en toen haar echtgenoot in 1383 overleed, maakte Johanna een eind aan de contacten met het Luxemburgse huis en het Roomse rijk en richtte ze zich op de Bourgondische connecties; hiermee het verdrag van Aat en de zeggenschap van de graaf van Vlaanderen bevestigend. Johanna liet vastleggen dat Brabant geërfd moest worden door haar nicht Margaretha, de dochter van haar zuster en Lodewijk van Male. Margaretha was getrouwd met Filips de Stoute, hertog van Bourgondië (r. 1363-1404). Filips had in 1363 van zijn vader, de koning van Frankrijk, het hertogdom Bourgondië ten leen gekregen als dank voor zijn moedig optreden tijdens de Honderdjarige Oorlog. Door zijn huwelijk met de erfgename Margaretha breidde Filips de Stoute zijn gebied uit met het graafschap Vlaanderen. Hierdoor vormde de Bourgondische macht een stevig blok, dat met de uitbreiding door Brabant alleen nog zou groeien. Er werd na uitvoerige onderhandelingen met de Staten van Brabant echter besloten dat de tweede zoon van Margaretha en Filips, Antoon, Johanna zou opvolgen.⁸

In 1406 overleed Johanna en werd Antoon hertog van Brabant met goedkeuring van de Staten en steun van het Bourgondische huis. Zoals hierboven genoemd kwam er protest van de Rooms-koning Ruprecht, dat echter genegeerd werd door het hertogelijk hof. Drie jaar later vond het huwelijk plaats tussen hertog Antoon en Elizabeth van Görlitz, de hertogin van Luxemburg. Dat dit alles zonder problemen van de kant van de Rooms-

⁷ Ook de Staten stonden achter deze vrede, zie Linssen, ‘Keizer Sigismund’, 331.

⁸ Hierin speelde het aan Brabant gelieerde hertogdom Limburg een grote rol. Filips de Stoute kon Limburg en Mechelen inzetten bij zijn onderhandelingen met de Staten om de hertogstitel van Brabant voor zijn kinderen te bemachtigen: Stein, *Politiek en historiografie*, 179.

koningen plaats kon vinden naar de lijnen van het verbond van Maastricht van 1357, had te maken met enkele ontwikkelingen binnen het Roomse rijk in deze tijd.

Rooms-koning Wenceslas (r. 1378-1400) voldeed niet aan de eisen van de Duitse keurvorsten. Dit leidde ertoe dat zij hem van de troon stootten in 1400. Bij de opgaaf van redenen speelde het gebrek aan inspanning om de verloren landen van Brabant en Vlaanderen terug te krijgen een grote rol.⁹ Zijn opvolger Ruprecht beloofde de keurvorsten dan ook overtuigend 'na aller unser macht ungeverlich dasselbe land [Brabant] mit syner zugehorungen wieder an daz rijk zu brengen'.¹⁰ Desondanks zijn er weinig sporen van activiteiten van Ruprecht op dit gebied, met uitzondering van de hierboven genoemde brief uit 1406. De afgezette Wenceslas accepteerde het handelen van de keurvorsten echter niet en bleef in het oosten van het rijk regeren als erkend koning. Als Rooms-koning representeerde Wenceslas ook het Luxemburgse huis. Zo kon het gebeuren dat, terwijl koning Ruprecht fel tegen was, koning Wenceslas toestemming gaf voor het huwelijk tussen de Brabantse hertog Antoon en Elizabeth van Luxemburg. Tekenend met de titel van Rooms-koning gaf Wenceslas Elizabeth het hertogdom zelfs mee als huwelijksge Geschenk. Hiermee erkende het Luxemburgse huis ook Antoon als rechtmatige opvolger in Brabant, naar het recht van het verbond van Maastricht uit 1357. Dit frustreerde koning Ruprecht en vanaf 1410 ook zijn opvolger Sigismund, omdat volgens hen Wenceslas geen macht meer kon uitoefenen. Hij ondermijnde met deze handelingen bovendien hun claim dat het hertogdom in 1406 aan het Roomse rijk vervallen was.

In 1412 claimde Sigismund Brabant opnieuw als vervallen aan het rijk, maar ook dit had weinig resultaat. Sigismund continueerde zijn offensief enkele jaren via alle mogelijke diplomatieke wegen, maar zijn pogingen bleken steeds tevergeefs.¹¹ Eind 1415 kwam er echter verandering in de situatie toen Antoon sneuvelde op het slagveld bij Azincourt en de Brabantse titel vacant werd. Antoon liet twee zonen na, waarvan Jan IV met zijn twaalf jaar de oudste was. Sigismund was zich goed bewust van de

⁹ DRA III, 188-90.

¹⁰ Ibidem, 248.

¹¹ Voor de vele pogingen van Sigismund om voet aan de grond te krijgen in Brabant, zie M.L. Galesloot, *Revendication de duchie de Brabant par l'empereur Sigismund (1414-1437)* Comte rendu des séances de la commission royale d'histoire en Belgique 5 (1878).

zwakke positie van het huis van Brabant op dat moment en greep de opvolging in 1416 aan om wederom te proberen Brabant terug te krijgen.

Het conflict van 1416-1417

De minderjarige Jan IV volgde zijn vader op, maar het reële bestuur lag voor een groot deel in de handen van de hertogelijke raad en de Staten. De Staten stelden een voogdijraad aan voor het bestuur en sloten een verdrag tot eendrachtigheid. Jan IV werd ingehuldigd, waarbij hij, omdat hij minderjarig was, slechts de Blijde Inkomst van zijn vader Antoon hoefde te bezweren. In maart 1416 ontving het Brabantse hof met alle gebruikelijke plichtplegingen een gezantschap van koning Sigismund, die het hertogdom kwam opeisen als vervallen aan het rijk. Hoewel de nodige eerbied in acht werd genomen, was men niet onder de indruk van de boodschap. Jan IV en zijn raadgevers begonnen via de diplomatieke weg bij de Rooms-koning erop aan te dringen om hem toch met de Brabantse landen te belenen. Jan had namelijk aangeboden om leenhulde te doen, maar Sigismund, overtuigd van het feit dat hijzelf de rechtmatige erfgenaam was, weigerde Jan te belenen.

De volgende stap in dit diplomatieke gevecht was een gezantschap dat Brabant in december 1416 naar Maastricht stuurde, waar de Rooms-koning op dat moment verbleef. Onder de raadsleden waren Jan de Bont en Edmond de Dynter, wiens latere kroniek over Brabant ook deze zaken beslaat.¹² Op 23 december werd het gezelschap ontvangen door de koning in de St. Servaas in Maastricht.¹³ Na hen begroet te hebben, nodigde hij hen uit hem te volgen naar Luik, waar hij hen de volgende dag te woord zou staan. Nadat het gezantschap in Luik ontvangen was, werd er opnieuw gevraagd om de nieuwe Brabantse hertog te belenen. Sigismund voelde hier niets voor en stelde dat hijzelf de landen van Brabant zou moeten krijgen. De Brabantsche Yeesten vermeldt de twee redenen die Sigismund daarvoor had. Ten eerste meende Sigismund dat hij persoonlijk recht had op Brabant, omdat het

¹² C.A.A. Linssen, 'Koning Sigismund in Maastricht op 24 december 1416; een tweede aanvulling', *De Maasgouw: Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudbeidkunde* 108.3 (1989) 149-153: 149-150; De Dynter, *Chronique* III, 332.

¹³ Galesloot beschrijft deze ontmoeting uitgebreid: Galesloot, *Revendication*, 446-448.

Ende sijn erve ware daer mede
Van rechter versterflijchede
Van wegghen sijns ooms, sijn seker das,
Wencelijns, die hertoghe was
Van Brabant, alst es blikelijc.¹⁴

In 1406, toen Johanna, de vrouw van Wenceslas stierf, had Brabant dus terug moeten vallen aan het Luxemburgse huis, naar het verdrag van Maastricht en daarmee dus aan het Roomse rijk. De rechten van Antoon, die via vrouwelijke lijn de hertogstitel had gekregen, erkende Sigismund niet. Ten tweede meende Sigismund ‘ooc van den Roomscen rijk wegghen’ recht te hebben op Brabant; als koning van het Roomse rijk was hij immers leenheer van het hertogdom.¹⁵

De afgezanten van Brabant verdedigden zich na beraad de volgende dag tegen deze claims. De kwestie was ‘zeere lastich’ en na een voorzichtige poging liepen de gemoederen hoog op in de beschrijving van de Brabantsche Yeesten. Sigismund zou kwaad gezegd hebben dat hij niet met zich liet spotten:

Voort soe seide hi te hant,
Dat van ouden tiden tlant
Van Brabant altoos properlike
Toe hadde ghehoort den Roomscen rike,
Ende die duutsce lande zunderlinghen:
Ooc soude hijt daer toe weder bringhen,
Op dat hem God gheonde ghevals,
Al sout hem costen sinen hals.
Vraghende den ambassiatuers met desen
Met erren moede: “wildi emmer wesen
Fransoyse?”¹⁶

Ook de kroniekschrijver Edmond de Dynter beschrijft een woedende Sigismund:

¹⁴ BY VII, 6835-6839.

¹⁵ Ibidem, 6840-6849.

¹⁶ Ibidem, 6953-6963.

Vultis plus dicere? vos habetis responsonem vestram, quare non exitis? Si non vultis exire, tunc nos volumus exire; vadamus, vadamus.¹⁷

Na de uitbarsting van Sigismund konden de afgezanten niet meer aan het woord komen en reisden onverrichter zake terug naar huis. De diplomatische strijd duurde echter voort.

Deze confrontatie maakt duidelijk dat dit conflict meer omvatte dan alleen de belening van de Brabantse hertogstitel op dat moment. De Rooms-koningen hadden al vaker tevergeefs de Brabantse landen opgeëist. Dit bewijst dat deze belening in het begin van de vijftiende eeuw zo belangrijk was, omdat de strijd aan het Brabantse hof een onderdeel was van de groeiende internationale machtsstrijd tussen de Rooms-koning en de Bourgondische hertog. De Staten van Brabant hadden een verbond gesloten met Jan zonder Vrees, de hertog van Bourgondië (r. 1404-1419) en de oom van Jan IV, tegen Rooms-koning Sigismund. Jan zonder Vrees had hierin natuurlijk zijn eigen belangen.¹⁸ Als hertog van Bourgondië was het voor hem niet onaantrekkelijk invloed te hebben op de hertog van Brabant. De hertogen van Bourgondië deden, net als de Rooms-koningen, al enkele generaties moeite om Brabant binnen hun invloedssfeer te krijgen. Jan zonder Vrees speelde, na het verbond met de Staten in 1416, een actieve rol in de onderhandelingen met Sigismund over Jan IV. In april 1417 sloot Jan zonder Vrees echter ook een verbond met de Rooms-koning. Dit verbond was gericht op samenwerking tegen hun gemeenschappelijke vijanden. Jan zonder Vrees stelde hierin niet dat hij Sigismund ook zou helpen tegen de hertog van Brabant.¹⁹

¹⁷ De Dynter, *Chronique* III, 333. Vertaling Jenine de Vries: ‘Wilt u nog meer zeggen? U heeft uw antwoord, waarom gaat u niet weg? Als u niet weg wilt gaan, dan zullen wij weggaan; wij gaan weg, wij gaan weg.’

¹⁸ Hoewel hij eerst probeerde voogd van Jan IV te worden, werd hij dat in 1416 van diens jongere broer Filips van Sint-Pol. Om hier genoeg mee te nemen werd hem tevens een bedrag van 25.000 gouden kronen geschonken: Stein, *Politiek en historiografie*, 183.

¹⁹ F. Quike, ‘Les relations politiques entre le roi des Romains Sigismund et la maison de Bourgogne (fin 1416-debut 1417)’, *Bulletin de la commission royale d’histoire* 90 (1926) 193-241: 202-203 en een afschrift van het verdrag: 227-233.

Erfrecht

Als reactie op de redeneringen en claims van koning Sigismund werd er door de Bourgondische en Brabantse raadsleden een stuk opgesteld, waarin de Brabantse visie op de opvolgingskwestie in 1417 werd verwoord.²⁰ De hoofdlijn in dit stuk is de verdediging van het erfrecht via vrouwelijke lijn. De bron van de opvolgingsstrijd in het hertogdom Brabant aan het begin van de vijftiende eeuw lag grotendeels in de verschillende rechtssystemen, die men erop nahield.²¹ Het Roomse rijk had een officieel rijksleenrecht, volgens welke de Rooms-koning zijn vorsten beleende. Hierin was cognatisch erfrecht, erfrecht volgens zowel de mannelijke als de vrouwelijke lijn, niet mogelijk. Dit was gegrond in oudere regelgeving, waarin de leenmannen ook verantwoordelijk waren voor het geven van militaire steun aan hun leenheer. Al enkele eeuwen was men echter niet meer gewoon dat de leenmannen zelf met hun mannen militaire steun kwamen leveren; deze eis werd afgekocht. De grond voor het verbod op vrouwelijke erfgenamen was hiermee verdwenen, hoewel het formele rijksleenrecht niet werd aangepast. In de praktijk gebeurde het vanaf de dertiende eeuw dan ook met enige regelmaat dat de Rooms-koning zijn kleinere, binnenlandse lenen aan erfgenamen volgens de vrouwelijke lijn beleende.²²

Zoals de Bourgondische en Brabantse diplomaten in het stuk uit 1417 uiteen zetten, zijn er in de geschiedenis van Brabant, Holland, Zeeland en Henegouwen meerdere voorbeelden aan te wijzen van belening via vrouwelijke lijn. Hoewel niet mogelijk volgens het formele rijksleenrecht, werden uitzonderingen voor vrouwen of verre verwanten *im Gnadenwege* door de koning gemaakt.²³ Dit kon door uitdrukkelijke toestemming, de verlening van een privilege of door stilzwijgende acceptatie. De theorie, vastgelegd in het Duitse rijksleenrecht, was hierdoor bijna consequent niet in overeenstemming met de praktijk. Dit betrof niet alleen kleine lenen; ook de ondeelbare rijkslenen namen bij opvolgingsproblemen deze rechtspraktijk als vanzelfsprekend. Deze ontwikkeling begon bij de

²⁰ Algemeen Rijksarchief, Brussel, *Manuscripts Divers* 29, 203-213.

²¹ Hoewel voor dit specifieke conflict tussen Jan IV en Sigismund ook de eerder genoemde banden met het Luxemburgse huis en het verdrag van Maastricht van 1357 meespeelden.

²² K. Krieger, *Die Lehnshoheit der Deutschen Könige im Spätmittelalter (ca. 1200-1437)* (Aalen 1979) 331-335.

²³ Krieger, *Die Lehnshoheit* 333.

westelijke rijkslenen, waar de Franse invloed het sterkst was. In het Franse, maar nog belangrijker, in de regionale leenrechten, waren erfopvolgingen door vrouwen en verre verwanten namelijk wel mogelijk. Vanaf het eind van de dertiende eeuw begonnen steeds meer rijkslenen hun territoriaal rechtssysteem ook toe te passen op de opvolging van de vorst van het rijksleen. Het regionaal bekende leenrecht kreeg meer gezag en overtrof in de rechtspraktijk het formele rijksleenrecht van het Roomse rijk.

Een dochter of zuster als erfgenaam was altijd een mogelijkheid geweest. Men moest hierbij echter altijd een speciaal verzoek wenden tot de leenheer en ook als dit geaccepteerd werd, gold de dispensatie slechts voor dat specifieke geval. In 1204 had Hendrik I dit recht tot een mogelijke cognatische opvolging verworven van Rooms-koning Filips van Zwaben.²⁴ In de kroniek van Edmond de Dwynter valt te lezen dat Filips toestond dat er een vrouw mocht regeren, mochten er geen mannelijke erfgenamen zijn.²⁵ Dit recht, dat bekend staat onder de naam *ius Brabantinum*, werd in de dertiende en veertiende eeuw meerdere malen bevestigd door de Rooms-koningen of keizers.²⁶ Versterkt met voorbeelden uit de Brabantse geschiedenis, werd dit recht in de diplomatische stukken in het begin van de vijftiende eeuw aangehaald als legitieme grond voor de opvolging van Johanna, Antoon en Jan IV. Ook in de Brabantsche Yeeften en de kroniek van Edmond de Dwynter vormt het *ius Brabantinum* een van de hoofdargumenten in deze discussie.

Opvolgingen in de Brabantse geschiedenis

Door anderhalve eeuw openlijke privileges of stilzwijgende goedkeuring, hadden de Rooms-koningen hun eigen gezag op grond van het rijksleenrecht ondergraven. Toch ging Sigismund de strijd aan in plaats van stilzwijgend de opvolging aan te zien. In deze context lijkt het dan echter begrijpelijk dat Antoon, Jan IV en later Jacoba van Beieren de eisen van de Rooms-koning niet zonder meer accepteerden. Diplomatische stukken laten

²⁴ In 1200 noemde hertog Hendrik I dit Brabantse leenrecht zelf al toen hij in een verdrag Dirk VII, graaf van Holland, beleende R. Stein, ‘Recht und Territorium. Die lotharingischen Ambitionen Philipps des Guten’, *Zeitschrift für Historische Forschung* 24 (1997) 481-508: 489-490.

²⁵ De Dwynter, *Chronique* II, 142.

²⁶ Stein, *Politiek en historiografie*, 174.

zien dat men Sigismund op de hoogte bracht van het territoriaal leenrecht, volgens welke men al meer dan een eeuw de erfopvolging regelde. Dit werd geïllustreerd met voorbeelden uit het verleden.

De Brabantse geschiedenis bevatte de belangrijkste argumentatie in de gevallen van opvolging via vrouwelijke lijn, die hadden plaatsgevonden in het verleden en algemeen erkend waren. De historiografische lijn wordt in deze stukken teruggevoerd tot in de Karolingische tijd, aangezien de Brabantse hertogen zich beriepen op hun afstamming van de Karolingers en ook als zodanig erkend werden. In het begin van de totstandkoming van het Karolingische Rijk waren in het gebied Austrasië twee dominante grootgrondbezitters, de hofmeier Pippijn I en Arnulf, de bisschop van Metz. Begga, de dochter van Pippijn I trouwde met de zoon van Arnulf. Hun zoon, Pippijn II (635-714), erfde beide gebieden, waarbij de vererving van het hofmeierschap van Austrasië via zijn moeder algemeen erkend werd.²⁷ Ook toen Karel III van Frankrijk aan het begin van de tiende eeuw overleed zonder nakomelingen, vererfde zijn land via zijn zus Gerberga.²⁸ Naast deze voorbeelden uit het verre verleden versterkten de Bourgondische diplomaten hun argumentatie ook met meer recente namen. Zo betoogden ze dat ook hertogin Johanna (r. 1383-1406) erkend werd door keizer Karel IV, Sigismunds vader.²⁹

Item et le quel delaissa la dicte madame Jehanne, sa fille aisnée, son heritier seule et pour le tout meismement au regard de la dicte duchie et la quelle aussi se porta pour telle après le de ces dudit monseigneur son père, cest assavoir pour duchesse et dame de Brabant et pour telle aussi fu tenue et réputé de tous ceulx, qui delle et de son estat avoient congnoissaure et taut par le roy des Romains, comme par son père et par son frère et par ceulx dont il a cause.³⁰

²⁷ A. Barbero, *Charlemagne. Father of a Continent* (Berkeley 2004) 9.

²⁸ Met het huwelijk van Gerberga met Lambert van Leuven, de latere hertog van Brabant, is de Karolingische herkomst van het Brabantse huis een feit: Stein, 'Recht und Territorium', 493-494.

²⁹ Linssen, 'Keizer Sigismund', 330.

³⁰ Algemeen Rijksarchief, Brussel, *Manuscripts Divers 29*, 209. Vertaling Jenine de Vries: 'Ook deze [Jan III, hertog van Brabant] liet de genoemde madame Johanna, zijn oudste dochter, als zijn enige erfgenaam alles na, in het bijzonder betreffende het genoemde hertogdom en zij gedroeg zich ook als zodanig na de dood van de genoemde heer, haar vader, dat wil zeggen, als de hertogin en vrouwe van Brabant en als zodanig werd ze gehouden en beschouwd door hen, die haar en haar status

Behalve historiografische argumenten betoogde men ook dat zowel het goddelijke recht als het natuurrecht geen onderscheid maakte in geslacht. Waarmee de cognatische vererving, dus de mogelijkheid om zowel via mannelijke als vrouwelijke lijn te erven, niet alleen op lokaal, maar ook op dynastiek niveau, bewezen werd geacht.³¹

Door het verdrag tussen hertog Jan zonder Vrees en koning Sigismund van 29 april 1417 leken de gemoederen van de Bourgondische en Duitse belangenbehartigers wat bedaard. Op 31 mei 1417 stierf echter Willem VI, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. Willem VI stierf zonder mannelijke nakomelingen en had in zijn testament en met toestemming van de adel en steden van Holland en Henegouwen zijn dochter Jacoba aangewezen als zijn opvolgster. Daarnaast had hij voorbereidingen getroffen voor een huwelijk tussen Jacoba en Jan IV van Brabant. Holland, Zeeland en Henegouwen stonden in een zelfde verhouding tot de Rooms-koning als het hertogdom Brabant. Opnieuw maakte Sigismund dus aanspraak op lenen, die volgens hem vervallen waren aan het Roomse rijk. Jacoba als erfgename accepteerde hij niet. In dit geval stond er nog meer op het spel, omdat een huwelijk tussen Jacoba en Jan IV een connectie tussen hun landen zou betekenen. Jan zonder Vrees was bovendien ook de oom van Jacoba en met dit huwelijk zou het Bourgondische huis macht uitoefenen in een zeer groot gebied.³² De diplomatieke strijd tussen de grootmachten in Noord-West Europa laaide hier weer in alle hevigheid op.

Na de dood van Jan IV in 1427 en het overlijden van de daaropvolgende hertog Filips van Sint-Pol in 1430, deed Sigismund opnieuw pogingen om het gezag over Brabant in handen te krijgen. Door Filips de Goede, sinds 1419 hertog van Bourgondië en neef van de laatste Brabantse hertog werden zijn dwingende brieven echter opnieuw genegeerd. Filips de Goede werd naast hertog van Bourgondië zo ook hertog van Brabant, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen in 1433 na afstand van Jacoba en na het overlijden van Elizabeth van Görlitz tevens hertog van

erkenden en in dezelfde mate door de Rooms-koning, net als door zijn vader en door zijn broer en door hen die hij representeerde.’

³¹ Stein, ‘Recht und Territorium’, 493-496.

³² Quicke laat zien hoe de dreiging van de Bourgondische machtsuitbreiding een nadrukkelijke rol speelde in de gebeurtenissen rond 1416-1417, zie Quicke, ‘Les relations politiques’, 193-241.

Luxemburg. Rooms-koning Sigismund gaf zijn claims op deze gebieden niet zomaar op, maar dit machtsblok van het Bourgondische huis was moeilijk te verslaan.

Conclusie

Conflicten tussen vorstendommen over grondgebied of erfopvolging waren in de middeleeuwen geen uitzondering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Rooms-koning aan het begin van de vijftiende eeuw een poging wilde doen om zijn machtsgebied weer uit te breiden. Zeker niet omdat het gebieden betrof waar hij formeel gezag over had. Duidelijk is wel dat dit gezag niet meer dan een formele positie was. De gebieden van Brabant, en ook van de omringende landen, zoals Holland, Zeeland en Henegouwen, werden al eeuwenlang zonder actieve inmenging of zeggenschap van de Rooms-koning binnen bepaalde families vererfd. De formele positie van de Rooms-koning als leenheer stond echter buiten discussie, en zelfs de hertogen in het begin van de vijftiende eeuw, die de verdere aanspraken van Rooms-koning Sigismund negeerden, vroegen leenhulde te mogen brengen. De pogingen van Ruprecht, Wenceslas en Sigismund maken echter duidelijk dat deze gang van zaken in het Roomse rijk als een probleem ervaren werd. Aan het eind van de veertiende en begin van de vijftiende eeuw werd dit probleem voor het Roomse rijk nog urgenter, omdat het Bourgondische huis juist steeds meer voet aan de grond kreeg in deze lenen en men ze voorgoed dreigde te verliezen aan één van de concurrerende en groeiende grootmachten in Europa. De relatie van Brabant met zowel de landen van Holland, Zeeland en Henegouwen als Luxemburg maakte dit conflict nog gecompliceerder.

Het vrouwelijk erfrecht was een essentiële kwestie voor het bepalen van de legitimiteit van de Brabantse hertog Antoon en zijn zoon Jan IV. De vanzelfsprekendheid waarmee de leenmannen hun erfgenamen aanwezen via cognatisch erfrecht, valt te verklaren uit het regionale leenrecht en de overeenkomsten daarvan met het Franse leenrecht. De officiële status als leenheer van de Rooms-koning betekende echter niet meer dat er ook rekening gehouden werd met het officiële rijksleenrecht. De veelvuldige nadrukkelijke of stilzwijgende acceptaties van cognatische verervingen in de geschiedenis hadden het gezag van de Rooms-koning ondermijnd. Men was goed op de hoogte van de geschiedenis en hechtte daar zelfs meer waarde

aan dan aan de officiële rechtsstukken, waarmee koning Sigismund zijn argumenten kracht wilde bijzetten. Het *ius Brabantinum* was een juridisch argument van de zijde van het Brabantse hof. Dit betrof echter officieel een eenmalige toestemming van de Rooms-koning om het vrouwelijke erfrecht volgens territoriaal leenrecht toe te passen. De diplomatische stukken uit Brabant dragen de vele historiografische argumenten aan die de formele claim van Sigismund tegenspreken. Interessant is de waarde die toegekend werd aan de historische voorbeelden. De exempla uit het verleden, waarin Rooms-koningen herhaaldelijk, expliciet of impliciet, opvolging via vrouwelijke lijn hadden toegestaan, vormden zeer sterke argumenten.

Het feit dat de Brabantse hertog verzocht leenhulde te mogen brengen toont aan dat men zich nog steeds van de positie van de Rooms-koning als leenheer bewust was. Men koos er echter voor claims van Roomse zijde simpelweg te negeren, omdat het Brabantse hof al decennia – zo niet eeuwenlang – geen actieve inmenging van de Rooms-koningen meer gewend was. De jarenlange diplomatieke strijd laat zien dat het Brabantse hof deze claims blijkbaar ook kon negeren, en dat de Rooms-koningen weinig in te brengen hadden tegen historiografisch bewijs van eeuwenlange stilzwijgende toestemming.